

Наталія Ротар

ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ РОЗРИВ З МИНУЛИМ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ГРОМАДІ: ВИБОРЧІ КАМПАНІЇ, ОПИТУВАННЯ ТА РЕФЕРЕНДУМИ 1989–1991 РР.

У статті здійснено аналіз процесу ідентифікаційного розриву з минулим у чернівецькій громаді під час виборчих процесів 1989–1991 рр. Обґрунтовано, що ідентифікаційний розрив відбувався по-спідовно через відмову від радянської ідентифікаційної моделі; уповільнення самоідентифікації через пасивну присутність нових маркерів в офіційному політичному дискурсі та інформаційному просторі; інтеграції в нову ідентифікаційну модель маркерів макрополітичного та громадянського рівнів. Особлива роль у ствердженні розриву належить новим економічним практикам, які максимально дистанціювали чернівчан від радянської ідентифікаційної моделі.

Ключові слова: ідентичність, чернівецька громада, ідентифікаційний розрив, макрополітичні ідентичності, громадянські ідентичності.

Natalia Rotar. Identification break with the past in Chernovtsy community: election campaigns, voting and referendums 1989–1991. *The article presents an analysis of the process of identification break with the past in Chernovtsy community during electoral processes in 1989-1991. It is proved that the gap identification occurs sequentially by abandoning Soviet model identification; slowing due to passive identity markers in the presence of new official political discourse and information space; integration into the new identity markers, macropolitical and civil levels. A special role in the approval of new economic gap belongs to practices that maximize Chernovtsy distance from the Soviet identification model.*

Key words: identity, Chernovtsy community, gap identification, macropolicy identity, civic identities.

Політична ідентифікація як характеристика індивідуального рівня є інтерсуб'єктивним процесом, адже продукується під час соціальної взаємодії. Саме тому процес самоідентифікації не може

бути визначений як однобічний та механістичний, оскільки він відображає результат діалектичного зв'язку між ідентифікацією інших та самоідентифікацією – між об'єктивно приписаною та суб'єктивно встановленою ідентичностями. Водночас, політичні ідентичності є колективними ідентичностями та формуються на основі принципу «відмежування» *Ми і Вони*, коли дистанція між ними вимірюється ідентифікаційним статусом *Вони* (нейтральний *Інший*, актуальний *Інший*, *Друг*, *Ворог*).

Зважаючи на те, що будь-який індивід може бути охарактеризований за допомогою ідентифікаційної матриці, основою якої є множинність ідентичностей на індивідуальному рівні, кожен конкретний акт соціальної взаємодії актуалізує той чи інший структурний елемент цієї матриці. Відповідно, політизується та ідентичність зі структури матриці, що актуалізується у політичній взаємодії та за допомогою якої осмислюється політична взаємодія макрорівня. Свого часу К. Шмітт зауважив, що «будь-яка протилежність – релігійна, моральна, економічна або етнічна – перетворюється на протилежність політичну, якщо вона є достатньо сильною для того, щоб ефективно розділяти людей на групи друзів та ворогів» [37, с. 40].

У сучасній політичній науці на тлі постійних дискусій щодо розмитості та неструктурованості категорії «політична ідентичність» спостерігається зростання інтересу до її дослідження. У більшості наукових досліджень (1) фокусується увага на дослідженні виключно партійних чи ідеологічних вимірів політичних ідентичностей; (2) дослідження регіональних, конфесійних, мовних, етнічних, територіальних ідентичностей тощо не вписується в концепт політичної ідентичності у широкому сенсі; (3) поза увагою дослідників залишаються політичні ідентичності локальних спільнот. В українській політичній науці політичні ідентичності громадян України є предметом наукових досліджень М. Кармазіної, Л. Нагорної, Т. Бевз, М. Панчука, О. Зорич, які аналізують зазначену проблему з різних методологічних підходів. Метою цієї статті є визначення особливостей ідентифікаційного розриву з політичним минулим на локальному рівні чернівецької громади у період 1989–1991 рр.

Формування нових політичних ідентичностей, яке завжди відбувається шляхом розриву з уже існуючими, стало одним з викли-

ків для країн, що визначили шлях демократизації пріоритетом свого політичного розвитку в кінці 1980-х рр. Особливістю цього періоду розвитку України було те, що, окрім відродження української державності, перед українським суспільством стояло завдання віднайдення нових політичних смислів, вироблення на їх основі принципів функціонування політичної системи та обрисів нових політичних ідентичностей, насамперед у макрополітичному вимірі.

Досліджуючи політичні ідентичності, окрім врахування фактів відкритого визнання громадянином власної належності до певної групи, необхідно брати до уваги і факти наявності відкритої згоди громади з цією належністю та визнання декларованої ідентичності з боку інших представників громади. На нашу думку, ці три параметри ідентичності можна зафіксувати на рівні офіційних результатів виборів та референдумів 1989–1991 рр. та змісту публічного дискурсу, предметом якого була оцінка результатів та наслідків виборчих процесів, відображених у інституціональному оформленні бажаної моделі влади.

Певні зміни в системі понять і категорій самоідентифікації чернівецької громади зафіксовані нами вже на виборах народних депутатів СРСР та УРСР, що відбулися упродовж 1989–1990 рр. Першими у цьому шереху були вибори народних депутатів СРСР від територіальних і національно-територіального виборчих округів, що відбулися 26 березня 1989 р. За оцінками місцевих ЗМІ підготовка і проведення виборів «здійснювалися в умовах широкої демократизації суспільного життя, гласності і активної участі громадян у передвиборчих заходах» [26].

У Чернівецькому територіальному виборчому окрузі № 544 у першому турі народним депутатом СРСР було обрано Л. Сандуляка («за» проголосувало 77,86 % виборців, які взяли участь у голосуванні), члена КППС, завідувача кафедри фізіології і зоології біологічного факультету Чернівецького держуніверситету, мешканця м. Чернівці, активного учасника зеленого руху Буковини, який переміг представника місцевого машинобудівного комплексу В. Фотокакіса. Це була очікувана перемога, оскільки Л. Сандуляк політизував екологічні проблеми, які для чернівецької громади були особливо актуальними – у 1988 р. алопеція невідомої етіології масово уразила чернівецьких дітей.

Натомість, у Чернівецькому національно-територіальному виборчому окрузі № 64 не був обраний жоден кандидат, тому на 14 травня 1989 р. були призначені перевибори, участь у яких взяли участь 92,4 % виборців [28; 30]. Конкурували на виборах машиніст екскаватора управління механізації тресту «Чернівцібуд», член КПРС В. Візнюк, завідувач ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчук, працівниця Чернівецької міської ради народних депутатів, член КПРС О. Паньковська. Щодо політичної ідентичності, то всі три кандидати були членами КПРС, тому у передвиборчому дискурсі вагомості набуло питання про характер ідентифікації з локальною спільнотою – чернівецькою громадою. Усі три кандидати ідентифікували себе із Чернівцями – для Л. Кравчука місто було його минулим, для В. Візнюка та О. Паньковської – теперішнім. Це позначилося на тих маркерах ідентифікації, які використовувалися під час виборчої кампанії. Л. Кравчук зводив їх до загального контексту суспільно-політичних процесів, які відбувалися в країні: «Свій обов’язок бачу у тому, аби допомагати перебудові. Стержнем моєї платформи є проблеми міжнаціональних відносин» [17]. Фактично, Л. Кравчук уперше в офіційному регіональному публічному дискурсі вказав на потенційну політизацію етнічних ідентичностей у чернівецькій громаді. Характеризуючи Буковину як «край багатонаціональний», у якому «проблема міжнаціональних відносин тут не стоїть так гостро, як в інших регіонах країни, все ж таки цим слід всерйоз займатися. Люди повинні говорити рідною мовою, мати відповідні культурні заклади» [17]. В. Візнюк та О. Паньковська ідентифікаційно виходили з чернівецьких проблем соціально-економічного розвитку, які опосередковано вписували в суспільно-політичний контекст. Перемога ж В. Візнюка з невеликим відривом від інших кандидатів (В. Візнюк – 35,7 %; Л. Кравчук – 33,0 %; О. Паньківська – 23,9 % виборців [28; 30]) стала швидше виявом локальної територіальної ідентичності, коли в умовах політичної конкуренції на тлі відсутності ідеологічних відмінностей між кандидатами і виборцями актуалізувався безпосередній зв’язок кандидата з чернівецькою територіальною громадою.

Для оцінки динаміки політичних ідентичностей чернівецької громади під час зазначеної виборчої кампанії важливими є, по-перше,

характеристики, якими наділяла масова свідомість виборчу кампанію до ВР СРСР; по-друге, це оцінки чернівчан діяльності народних обранців та якості їх ідентифікаційного зв'язку з виборцями. Оцінюючи вибори як демократичні: «Наші вибори нарешті стали справді народними». Була й чесна, гласна передвиборна боротьба кандидатів. «Моє побажання, депутатам – бути більше серед людей, жити їх інтересами» [18]; вперше «кожен мав можливість добре подумати, зважити програму дій, платформу претендента в народні обранці і на цій основі зробити вибір»; «колись це було скучним завченим ритуалом, а тепер – живою справою» [10], – більшість чернівчан фактично заперечували можливість бути носіями інших, ніж демократичні, у ціннісному вимірі, політичних ідентичностей. На нашу думку, такі оцінки є свідченням наявності ознак розриву з тоталітарним минулим, за якого вибори не передбачали вибору.

Щодо оцінки чернівчанами діяльності народних обранців та якості їх ідентифікаційного зв'язку з виборцями, то за результатами опитувань, за роботою 3'їзду народних депутатів СРСР постійно стежили 27 % респондентів, більш-менш постійно – 47 %, від випадку до випадку – 24 %, практично не слідували – 2 %. Тільки у незначній частині виборців справдилися надії, які вони покладали на роботу 3'їзду: у 12 % вони справдилися повністю; скоріше «так», ніж «ні» – у 24 %; скоріше «ні», ніж «так» – у 24 %, не справдилися у 17 %, вагалися з оцінкою 23 % опитаних. Оцінюючи роботу 3'їзду, 34 % чернівчан вказували, що вони задоволені рівнем його демократичності, 44 % – задоволені, але не повною мірою, 15 % – не задоволені, 7 % – не змогли визначитися [35]. Перебування рівня зацікавленості в отриманні інформації про роботу новообраного парламенту в зоні високих показників стимулювало формування нових оцінювальних стандартів якості політичного процесу, наповнених інтерпретаціями демократичних цінностей. Проте жителі міста загалом були незадоволені рівнем поінформованості про діяльність саме своїх депутатів у період 3'їзду, що до певної міри відбилося на їхньому ставленні до майбутніх виборів у місцеві ради. Зокрема, у 33 % підвищилася зацікавленість і відповідальність до власного вибору, у 32 % ставлення практично не змінилося, у 14 % зацікавлення виборчим процесом знизилася,

14 % опитаних не змогли визначитися [35]. Серед загалом позитивних оцінок роботи з'їзду народних депутатів СРСР найбільшим розчаруванням для чернівчан стала відсутність інформації про діяльність обраних від міста народних депутатів, що опосередковано вказує на потенційну втрату ідентифікаційного зв'язку зі своїми депутатами.

Наведені особливості перших конкурентних виборів – виборів до ВР СРСР – дозволяють стверджувати, що їх можна вважати початком трансформації політичних ідентичностей чернівецької громади та ідентифікаційного розриву з тоталітарним минулим. На те, що це був тільки початок розриву вказує відсутність у передвиборчому дискурсі маркерів ідентифікації, пов'язаних з формуванням нових політичних ідентичностей у макрополітичному вимірі.

Менше ніж через рік, 4 березня 1990 р., виборцям області належало визначити обранців до ВР УРСР та органів місцевого самоврядування. У чернівецьких ЗМІ пропонувалися численні публікації, насичені новим розумінням виборів. Наведемо ту з них, яка максимально відображає смислове навантаження комунікативного дискурсу: «Смисл виборчої кампанії полягає в тому, щоб одержали підтримку ті кандидати у депутати, які за своїми діловими і моральними якостями цього заслуговують. Обрані депутати повинні бути справжніми політичними бійцями, компетентними лідерами. В депутатському корпусі потрібні люди, які мають чітку, глибоко продуману, соціально значиму програму, що в повній мірі відповідає потребам виборців» [14]. Отже, маркерами нових політичних ідентичностей для чернівецької громади стали *ділові та моральні якості, політичні бійці, справжні лідери, чітка програма, потреби виборців*. З наведеної низки маркерів ідентифікації тільки два останніх не були інтерпретацією демократії, а відображали зміст цього нового для українців політичного явища. Перші ж три так чи інакше були наділені різними відтінками авторитаризму.

Підтвердженням поєднання демократичних та авторитарних тенденцій у смислах комунікативного простору чернівецької громади на виборах до ВР УРСР є соціально-професійні характеристики кандидатів, що виступають як ідентифікаційні маркери для виборців під час електорального вибору. Перш, ніж проаналізувати їх, варто наголосити на структурних відмінностях чернівецької

громади: у радянський час Ленінський район міста був «інтелектуальним», Першотравневий – промисловим. Така ідентичність населення районів м. Чернівці сприяла тому, що у Ленінському виборчому окрузі № 430 до списків кандидатів були внесені 10 кандидатур, з яких 7 були представниками інтелігенції, натомість у Першотравневному виборчому окрузі № 431 з 10 кандидатів, внесених до списків для голосування, не було жодного представника інтелігенції, тоді як досить активно були представлені партійні активісти КПРС [25]. За майже однакової активності виборців (у Ленінському – 77,56 %, Першотравневному – 78,24 %) у першому турі голосування у Ленінському виборчому окрузі найбільшу кількість голосів набрали професор Чернівецького державного університету, представник демократичного блоку О. Панчук (27,12 % виборців, які взяли участь у голосуванні) та професор Чернівецького медичного інституту, представник «проперебудовчих кіл» Г. Ходоровський (17,39 % виборців, які взяли участь у голосуванні); у Першотравневному виборчому окрузі найбільшу кількість голосів набрали представник чернівецьких промислових кіл С. Бакіс (13,56 % виборців, які взяли участь у голосуванні) та другий секретар Чернівецького міськкому партії І. Бойко (13,19 % виборців, які взяли участь у голосуванні) [25]. У базових характеристиках цих кандидатів фактично відображено вектор та параметри ідентифікаційного розриву у чернівецькій громаді. Якщо побудувати рейтинг результатів підтримки кандидатів, матимемо таку картину: *демократичний блок* (27, 12 %) – *«проберебудовчі кола»* (17,39 %) – *промислові кола* (13,56 %) – *професійна партійна діяльність комуніста* (13,19 %). Отже, вектор ідентифікаційного розриву в чернівецькій громаді спрямований від комуністичного минулого до демократичного майбутнього та безпосередньо вказує на розрив ідентичностей на рівні ідеології та цінностей. Але відрив від комуністичних ідеологем був важким та складним, що суттєво уповільнювало формування політичних ідентичностей чернівчан, основою яких були б демократичні цінності.

Підтвердженням складності остаточного розриву ідентичностей стали результати голосування чернівчан у другому турі на виборах до ВР УРСР: народними депутатами УРСР стали у Ленінському виборчому окрузі № 430 Г. Ходоровський (50, 66 %), у Пер-

шотравневого округу № 431 – І. Бойко (50,55 %) [31]. Незважаючи на наявність у виборчих списках кандидатів від демократичних сил, які починали поширювати маркери ідентифікації, насичені смислами нових макрополітичних та громадянських орієнтирів, перемогу здобули члени КППС, які не актуалізували ідею незалежності України. Це вказує на уповільнення процесу остаточного ідентифікаційного розриву населення міста.

Паралельно з виборами народних депутатів до ВР УРСР відбувалися вибори до Чернівецької міської ради, Ленінської, Першотравневої та Садгірської у м. Чернівці районних рад. За підсумками голосування 4 березня 1990 р. на 110 депутатських мандатів Чернівецької міської ради було обрано лише 28 депутатів [24]. У 69 виборчих округах було проведено повторне голосування, а у 13 – повторні вибори. Аналіз основних характеристик депутатів Чернівецької міської ради, які були обрані у першому турі голосування, вказує на підтвердження окремих ідентифікаційних тенденцій у чернівецькій громаді, зафіксованих під час голосування за кандидатів у депутати ВР УРСР. По-перше, із 28 обраних депутатів – 20 не були раніше депутатами Чернівецької міської ради [11], що вказує на певне ідентифікаційне відмежування від минулого. По-друге, незважаючи на дистанціювання від радянської ідентифікаційної моделі, на локальному рівні чернівчани більшою мірою ідентифікували себе з депутатом – членом КППС (19 з 28 обраних депутатів були членами КППС), представником неробітничої професії (серед 28 обраних депутатів не було жодного робітника). Подібна тенденція простежується і за результатами виборів до Чернівецької обласної ради у Чернівецькому виборчому округу: під час повторного голосування у 32 Чернівецьких виборчих округах було обрано 28 членів КППС, 1 члена ВЛКСМ та 3 безпартійних, серед останніх був і єдиний обраний робітник [27]. Це вказує на те, що радянська ідентифікаційна модель ще не перетворилася на минуле, а позначена системними кризовими явищами.

Розтягнутий у часі процес виборів, повторного голосування та перевиборів унаочнив відсутність стійких політичних ідентичностей у членів чернівецької громади. Свідченням цього є насамперед постійне зниження явки виборців, відповідно, намірів голосувати саме за того кандидата, який ідентифікаційно оцінюється як

«свій». Наприклад, 22 квітня 1990 р., коли відбувалися повторні вибори, на виборчій дільниці № 58 (Ленінський виборчий округ) на 14-00 проголосували тільки 34 % [31]; вибори депутата Чернівецької міської ради у 10 виборчому округу, призначені на 16 червня 1990 року, не відбулися, оскільки участь у голосуванні взяли 28,8 % [23]. Мотивація участі чернівчан у виборах відображена переважно у таких позиціях: «Йшла сюди без охоти. ... агітація за кандидатів в депутати велася незадовільно, інформації про них було обмаль. Я лише в останню мить розібралася»; «Голосую востаннє. Не вірю вже нікому. Викреслила всіх кандидатів» [31]. Такі оцінки мотивації електоральної участі є відображенням кризи ідентичностей, які на тлі відмежування від радянської ідентифікаційної моделі не наповнювалися новими смислами настільки швидко, щоб мати цілісний, несуперечливий вигляд.

Формуванню нових смислів ідентифікації могла сприяти внутрішня структура Чернівецької міськради, яка за результатами виборів була представлена трьома депутатськими групами – «Демократичний блок», «Єдність», «За соціальну справедливість» [39]. «Демократичний блок» утворений депутатами, що ідентифікували себе з ідеєю незалежної демократичної України, «Єдність» – прокомуністична частина Чернівецької міськради, група «За соціальну справедливість», утворена з 37 депутатів, відстоювала інтереси виборців тих округів, де дуже слабо або й зовсім не розвинуті соціально-культурна сфера та благоустрій [16]. Але ідеологічно була більш близькою до групи «Єдність». Отже, в Чернівецькій міськраді 1990 р. не було демократичної більшості, але те, що в публічному просторі органу місцевої влади відбувалося протистояння в ідеологічній системі *демократи – комуністи* сприяло, якщо не формуванню нових смислів, то принаймні критичному переосмисленню комплексу існуючих політичних ідентичностей. Так, на третій сесії міської ради велися активні дебати щодо доцільності внесення до порядку денного питання про виведення партійних комітетів з підприємств. 35 депутатів проголосували «за», однак більшість депутатів (група «Єдність») була «проти», посилаючись на те, що розглядати це питання мають партійні органи, а не сесія міської ради. Аналогічно було вирішено питання деполітизації МВС, КДБ та інших правоохоронних органів. Пере-

важна більшість депутатів була також проти підняття над міською ратушею жовто-блакитного прапора, однак це питання з поіменним голосуванням не внесли до порядку денного [34]. Саме останній приклад є свідчення того, що представники прокомуністичної більшості не наважувалися голосувати поіменно через новий (ще не остаточно демократичний, але вже не комуністичний) зміст політичних ідентичностей чернівецької громади.

Відповідно, виникає питання – Хто? або Що? могло виступити в ролі ідентента як референта демократичних за змістом ідентичностей для представників чернівецької громади. По-перше, це могли бути найбільш авторитетні місцеві політики демократичного спрямування. Однак оцінка авторитету і, відповідно, вектор ідентифікації з лідером суттєво відрізнялися на рівнях міської громади, депутатів міськради та працівників міськвиконкому. Якщо беззаперечними лідерами громадської думки були представники демократичного напрямку – В. Павлюк та В. Старик (очільник громадської організації «Український народний дім»), то серед депутатів міськради поряд з В. Стариком найчастіше згадується прізвище народного депутата СРСР у Чернівецькому виборчому окрузі Л. Сандуляка. Але ці політичні лідери не набули ознак персоні-ідентифікатора для працівників міськвиконкому. М. Федорук, який згодом у 1994 р. конкурував з М. Павлюком на прямих виборах міського голови, у 1991 р. для чернівецької міської громади залишився поза ідентифікаційним колом, тоді як для депутатів міської ради та працівників міськвиконкому він з різним рівнем інтенсивності визначався як авторитетна людина [36].

По-друге, це ті політичні інститути, на які були зорієнтовані мешканці громади під час розв'язання своїх проблем. Так, у 1991 р. найбільшим авторитетом в м. Чернівці користувалися Чернівецька міська рада народних депутатів (23,0 %) та міськвиконком (25,0 %), тоді як реальна влада для більшості чернівчан асоціювалася не з обраним громадою органом влади – міськрадою, а з міськвиконкомом. Згідно з результатами соціологічного опитування, мешканці міста дотримувалися думки, що для підвищення ефективності управління необхідна реорганізація його структури шляхом концентрації влади в одних руках (зберігши міську чи районну ланки) – 48,8 %. Однак, обираючи між районним та міським рівнями влади, переваги надава-

лися загальноміському рівню – на користь того, що потрібно зосередити владу і ресурси в міськраді, ліквідувавши районні ланки, щоб виключити дублювання функцій, скоротити апарат управління, дали відповідь 52,5 % респондентів [36].

Оцінюючи роботу органів місцевої влади за 1990–1991 рр., чернівчани були достатньо критичними. Формування нових політичних ідентичностей у чернівецькій громаді відбувалося на тлі суперечливих оцінок роботи міської ради: 6 % респондентів вказали, що робота Чернівецької міської ради змінилася на краще, і це найвищий показник, порівняно з іншими об'єктами оцінки. А 33 % респондентів зауважили, що робота міськради погіршилася, що також є найвищим показником. На думку чернівчан, для підвищення ефективності роботи міськрада повинна шукати підтримку насамперед у промислових підприємств міста – 66,5 %; республіканських органів влади та відомств – 21,5 %; народних депутатів – 31,3 %; Комуністичної партії – 12,1 %; обласних органів влади – 17,4 %; інших партій, нових суспільних рухів – 14,9 %; профспілок – 18,6 %; комсомолу – 3,2 %; кооператорів і підприємців – 14,5 %; преси, радіо, телебачення – 19,5 % [38]. Наведені дані засвідчують, що формування нових політичних ідентичностей не пов'язується чернівецькою громадою з будь-якими політичними партіями, найбільший рейтинг як ідентента мають промислові підприємства міста, народні депутати та центральні органи влади.

По-третє, це нові практики економічних відносин, які максимально конкретизували ідентифікаційний розрив з минулим. Оцінюючи рейтинг найважливіших для чернівецької громади проблем, складений у березні 1991 р., особливо слід наголосити на тому, що перша трійка проблем безпосередньо стосується не політичного, а економічного розвитку – зниження рівня добробуту населення, зростання цін та соціальна незахищеність людей. Серед проблем, що викликають найбільше занепокоєння, чернівчани виокремили погіршення постачання продовольчими товарами – 74 %; соціальну незахищеність людей – 63 %; стан будівель, шляхів, тротуарів, скверів – 47 %; можливість безробіття – 35 %; погіршення постачання промтоварами – 60 %; зниження рівня добробуту населення, зростання цін – 68 %; екологічний стан – 70 %; погіршення міжнаціональних відносин – 27 %; загострення відносин між релігійними конфесіями –

12 %; боротьбу за владу між партіями – 25 %; посилення корупції, тіньової економіки – 1 %; занепад культури та моралі населення – 47 %. Незважаючи на актуалізовані соціальні проблеми, позитивно ставилися до ринкової економіки 36 % чернівчан, швидше позитивно, ніж негативно – 19 %, що разом більше, ніж половина населення міста [38]. Свідченням ідентифікаційного розриву є й те, що на тлі усвідомлення 62 % опитаних, що з переходом до ринку може виникнути проблема безробіття, яка потенційно загрожує особисто респонденту, більшість чернівчан позитивно ставилися до реструктуризації економіки (таблиця 1).

Таблиця 1

Ставлення чернівчан до 1991 р.

Як Ви ставитесь до:	За	Проти	Не знаю
Приватизації житла	59	19	10
Оренди підприємств	52	10	14
Приватизації підприємств	42	16	17
Розвитку кооперативів	33	26	14
Приватизації установ побуту, торгівлі	43	14	13
Створення акціонерних підприємств	47	8	15
Передача землі у власність людей	70	9	7
Створення біржі праці	51	8	14

Джерело: [36].

Дані таблиці 1 засвідчують, що: (1) ідентифікуючи себе з новими економічними практиками, чернівчани фактично, нехай на економічному, а не політичному рівнях, але остаточно дистанціювалися від радянської ідентифікаційної моделі, яка не передбачала цінності приватної власності як маркера політичних ідентичностей; (2) для чернівецької громади локальний рівень політичних ідентичностей був надзвичайно важливим, адже саме на локальному рівні, через повсякденність, відбувалося формування моделі політичних ідентичностей.

Отже, здійснений аналіз електоральних практик чернівецької громади у період 1989 – початок 1991 рр. засвідчує, що політичні ідентичності чернівчан суттєво змінилися. Розрив ідентичностей як процес відходу від радянської моделі ідентичностей у напрямі створення нової ідентичності демократичного характеру був уповіль-

нений відсутністю ресурсів у демократичних лідерів, які актуалізували нові ідентичності як українські у макрополітичному (держава Україна) та громадянському (громадянин України) вимірі.

Зауважимо, що виокремлення макрополітичного виміру політичної ідентичності як сукупності різних способів ідентифікації з державою – макрополітичною спільнотою, не викликає заперечень серед науковців. Проте поняття «громадянська ідентичність» є предметом дискусій стосовно того, наскільки доречним та необхідним є його відокремлення в умовах неповного розмежування держави та громадянського суспільства, від «макрополітичної ідентичності», яка маркується через «державу», та «національної ідентичності», коли маркування відбувається через «політичну націю» [9, с. 12]. Вважаємо, що на початковому етапі політичних трансформацій саме громадянська самоідентифікація є відображенням рівня солідарної підтримки конкретних суспільно-значимих цілей. Згодом формується основа громадянської ідентичності як потенційна можливість та впевненість громадян у здатності впливати на процес ухвалення політичних рішень, тобто підтримка суспільно-значимих цілей шляхом використання різних форм політичної участі.

Подіями-маркерами, які дозволяють визначити тенденції формування громадянських ідентичностей населення міста, є референдуми і опитування 1991 р. та ставлення до утвореного в Москві ДКНС. Актуалізація громадянської самоідентифікації як рівня солідарної підтримки суспільно-значимих цілей, викладених у декларації про державний суверенітет у січні–березні 1991 р., відбувалася переважно на вербальному рівні. Місцевий суспільно-політичний дискурс напередодні референдуму 17 березня 1991 р. представлений такими маркерами-ідеологемами, навколо яких відбувалися процеси політичної ідентифікації чернівчан:

– *«Обраний Україною шлях до повноцінного суверенітету – єдина наша надія на краще життя»* (Буковинський Комітет Громадської Згоди, В. Павлюк) [8].

– *«Майбутнє України мені бачиться лише в складі Союзу держав. Народ має право вирішувати, чи голосувати йому за новий союз, чи ні»* (М. Федорук) [8].

– *«Підтримуючи ідею підписання нового Союзного договору, ...у зв'язку з територіальними домаганнями з боку республіки*

Молдова» (збори народних депутатів Чернівецької області всіх рівнів) [20].

На тлі смислового наповнення останньої маркер-ідеологеми важливою є оцінка ставлення румунського і молдавського населення міста та області до цієї події. За результатами соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології України та лабораторією соціологічних досліджень Чернівецького держуніверситету у жовтні 1991 р., вибірка якого відповідала демографічному складу румунського та молдавського населення Буковини у місцях компактного проживання, 72,8 % опитаних збиралися брати участь у референдумі, 15,1 % не виявили цього бажання, а 11,5 % – ще не визначилися. Акт проголошення України незалежною державою підтримували 45,2 % опитаних, не підтримували – 17,8 %, 5,4 % – відповіли, що їм байдуже, а 31,2 % – вагалися (переважно сільські жителі старше 50 років). Ідея незалежності більшу підтримку знайшла серед молдавського та румунського міського населення. У певної частини респондентів були побоювання, що проголошення Акту незалежності України може призвести до недружніх стосунків між людьми різних національностей (26 %), погіршення економічного становища (24,5 %), неповаги до звичаїв, традицій, мов інших народів (20 %). Водночас, 27,5 % вважали, що таких явищ не буде, а 30,6 % – не змогли визначити свою позицію [15]. Отже, маркер-ідеологема *«територіальні домагання з боку республіки Молдова»* не був прийнятний для більшості населення м. Чернівці та Чернівецької області.

Стверджуючи свої громадянські ідентичності під час голосування на референдумі 17 березня 1991 р. шляхом відповіді на питання «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуються права і свободи людини будь-якої національності», 48,9 % [21] виборців м. Чернівці вказали на те, що вони ідентифікують себе з позицією *«Обраний Україною шлях до повноцінного суверенітету – єдина наша надія на краще життя»*, що на 1,3 % більше тих, хто ідентифікує себе з ідеєю оновленого Союзу.

Ще наочніше ствердження суверенних громадянських ідентичностей фіксується у результатах опитування населення УРСР, у

якому давалася відповідь на питання «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України», – 78,8 % виборців, для яких була характерна активна модель громадянської ідентифікації, дали схвальну відповідь [32]. Отже, всесоюзний референдум та республіканське опитування 17 березня 1991 р. вказують на кризу радянської ідентичності, зміст якої визначався такою суспільно-значимою метою, як збереження та оновлення СРСР та ствердження нових ідентичностей, де *Ми* – це:

- «Представники демократичних партій, рухів і громадських організацій»;

- «Демократія і повний державний суверенітет України, побудова самостійної правової держави, суб'єкта міжнародних відносин, відповідно до Декларації про державний суверенітет України»;

- «... за ліквідацію монополії КПУ на владу та націоналізацію її незаконно нажитого майна»;

- «... за роздержавлення власності і рівноправність її форм, за ринкову економіку та соціальну захищеність громадян»;

- «... за національне та духовне відродження, за вільний розвиток людської особистості» [19].

Відповідно, *Вони* – це Кремль, Союзний договір, імперія, центральна влада: «На заваді в досягненні нашої мети стоять намагання *Кремля* нав'язати народам так званий *Союзний договір*, тобто *підновлену імперію* з надзвичайними повноваженнями *центральної влади*» [19]. Підтвердженням саме такого змістовного наповнення «*Ми*» та «*Вони*» є результати соціологічного дослідження (липень 1991 р.), дані якого засвідчують, що для чернівчан ідентифікаційний розрив з минулим політично відбувся на рівні СРСР (20 % чернівчан вважали, що місцевій владі потрібно орієнтуватися на політичні програми, що розроблялися в Москві), а формування нового ідентифікаційного зв'язку громадян з політичним відбувалося на рівні України в цілому (77 % вважали, що місцевій владі потрібно орієнтуватися на політичні програми України) та міста (70 % вважали, що місцевій владі потрібно орієнтуватися на політичні програми України) [38].

Прискорив процес ствердження нових громадянських ідентичностей у чернівчан факт державного перевороту. Звертаючись до

чернівчан 20 серпня 1991 р., Виконком Чернівецької міської ради народних депутатів констатував, що «жителі міста, робітники, інтелігенція, люди різних національностей, віросповідань і політичних поглядів, керуючись здоровим глуздом, спираючись на традиції дружби і взаєморозуміння, прагнуть не допустити необдуманих поспішних дій і вчинків, які б могли призвести до трагічних наслідків, дестабілізації обстановки, дальшого розбалансування і так нестабільної економіки» [13]. Варто вказати на те, що, окрім вербального рівня ствердження нових політичних ідентичностей, був використаний і фізичний. Зокрема, 22 серпня 1991 р. біля міської ратуші силами демократичних організацій краю відбулося пікетування. На плакатах були написи: «Демократію врятували демократи, а комуністи сиділи з лопухах»; «Сльцин! Ми з Тобою!»; «Хунту за грати!»; «Газети «Радянська Буковина» і «Буковинське віче є органами ГКЧП» та інші [22].

Свідченням того, що нові громадянські ідентичності не були випадковою подієвою реакцією, а до певної міри відображенням реконструкції історичного минулого, насамперед державницького характеру, в масовій свідомості, є результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., на якому відбулося підтвердження Акту проголошення незалежності України. Понад 80 % опитаних чернівчан вирішили прийти на виборчі дільниці 1 грудня, і лише 3% мали намір проігнорувати участь у голосуванні. Про свою підтримку проголошенню незалежності України заявили 72 %, і тільки 8 % – ні [33]. Ці наміри були підтвержені на практиці, хоча на території міста напередодні самого референдуму поширювалися «листівки якогось українського антифашистського руху опору та інших громадсько-політичних угруповань про бойкотування референдуму», у яких лунали заклики до не підтвердження Акту проголошення незалежності України, оскільки це призведе до «територіального розподілу області» [12]. Із загальної кількості тих виборців м. Чернівці, які взяли участь у голосуванні, 90,9 % ідентифікували себе з ідеєю незалежності, голосуючи «за» Акт проголошення незалежності України [6–8]. Цим голосуванням стверджувалися на рівні міської громади нові макрополітичні ідентичності, які політично визначаються як ідентифікація з новою державою Україна та незворотний ідентифікаційний розрив з державою СРСР.

На перших президентських виборах 1991 р. політичні установки чернівчан, які визначили результати голосування, мали двоїтий характер – з одного боку, вони були підкорені ідеї підтвердження Акту про незалежність України на всеукраїнському референдумі, що проводився одночасно з виборами Президента 1 грудня, з іншого – спрацював механізм самозахисту від невідомого майбутнього в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства, оскільки незворотність змін, розпочатих наприкінці 1980-х рр., була очевидною. Результати виборів Президента України у 1991 р. у м. Чернівці наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Результати виборів Президента України, м. Чернівці (1991 р.)

Прізвище кандидата	Ленінський район		Першотравневий район		Садгірський район		Разом по місту	
	За	Проти	За	Проти	За	Проти	За	Проти
Гриньов В.	3043	80462	1224	37127	151	16485	4418	134074
Кравчук Л.	35261	48244	16316	22035	4166	12470	55743	82749
Лук'яненко Л.	3812	79693	1890	36461	1469	15167	7171	131321
Табурянський Л.	454	83051	178	38173	41	16595	673	137819
Чорновіл В.	37631	45874	17140	21211	10342	6234	65113	73319
Юхновський І.	2543	80962	1184	37167	339	16297	4066	134426

Джерело: Складено за [1–4].

Результати голосування, наведені у таблиці 2, засвідчують, що у м. Чернівці найбільшу кількість голосів виборців набрав В. Чорновіл. Зауважимо, що у Чернівецькій області вибори виграв Л. Кравчук, який, незважаючи на номенклатурне минуле, наділявся громадянами певними ідентифікаційними маркерами: з одного боку, як прихильник справи незалежності України, з іншого – як носій радянських схем політичного мислення, що на той час для переважної більшості громадян означали певну стабільність. На перших демократичних виборах 1991 р. уже макрополітичні ідентичності виборців домінували над громадянськими, оскільки основним питанням, яке вирішувалося за їх допомогою, було питання національного суверенітету, зміни політичного режиму, визначення вектора суспільно-політичного розвитку, ставлення до політичного минулого.

Отже, початок 1990-х рр. для України став періодом, коли політичні трансформації макрополітичного рівня вимагали від кожного громадянина самоідентифікуватися в нових політичних координатах, «відірватися» від нефункціональних смислів політичних ідентичностей радянського формату. Політичні процеси періоду 1989–1991 рр. зруйнували стабільні позитивні ідентичності, які констатували усвідомлення консолідованої єдності соціальних цінностей та моральних норм радянської людини, ліквідували соціально-культурні стереотипи, перезавантажили модель громадянських ідентичностей. Однак реалії соціально-економічної кризи, які супроводжували процеси політичних трансформацій, не сприяли швидкому зростанню нових політичних ідентичностей державного та громадянського рівнів ані на загальнонаціональному, ані на локальному рівнях. На цьому тлі якість ідентифікаційного розриву з минулим не слід розуміти як негативну ідентичність, а скоріше оцінювати як час, з одного боку, ідентифікаційної невизначеності, з іншого – категоричної відмови від реакцій на ті маркери ідентифікації, які асоціюються з радянським минулим.

У чернівецькій громаді процес ідентифікаційного розриву з минулим відбувався послідовно через відмову від радянської ідентифікаційної моделі (вибори до ВР СРСР, 1989 р.), уповільнення самоідентифікації через пасивну присутність нових маркерів в офіційному політичному дискурсі та інформаційному просторі (після виборів до ВР УРСР), інтеграцію в нову ідентифікаційну модель маркерів макрополітичного та громадянського рівнів (серпень – грудень 1991 р.).

---

1. Відомості про бюлетені по виборах Президента України по Першотравневу району // ДАЧО. – Ф. 2927. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 109.

2. Відомості про результати голосування на виборах Президента України по Ленінському району м. Чернівці. Таблиця № 1–А // ДАЧО. – Ф. 2927. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3

3. Відомості про результати голосування на виборах Президента України по Першотравневу району м. Чернівці. Таблиця № 1–А // ДАЧО. – Ф. 2927. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 109-а.

4. Відомості про результати голосування на виборах Президента України по Садгірському району м. Чернівці. Таблиця № 1–А // ДАЧО. – Ф. 2927. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 147.

5. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року. Протокол Ленінської районної в місті Чернівці комісії з Всеукраїнського референдуму (Чернівецька область, Україна) про результати підрахунку голосів // ЧДОА. – Ф. 2923. Обласна комісія з всеукраїнського референдуму. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2.

6. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року. Протокол Першотравневої районної в місті Чернівці комісії з Всеукраїнського референдуму (Чернівецька область, Україна) про результати підрахунку голосів // ЧДОА. – Ф. 2923. Обласна комісія з всеукраїнського референдуму. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 108.

7. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року. Протокол Садгирської районної в місті Чернівці комісії з Всеукраїнського референдуму (Чернівецька область, Україна) про результати підрахунку голосів // ЧДОА. – Ф. 2923. Обласна комісія з всеукраїнського референдуму. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 146.

8. Договір: «За» і «Проти» // Чернівці. – 1991. – 21 лютого. – № 9. – С. 1

9. Дробижєва Л.М. Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность / Л.М. Дробижєва // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / отв. Ред. В.С. Магун. – М.: Изд-во ИС РАН, 2006. – С. 12–14.

10. За наше майбутнє // Радянська Буковина. – 1989. – 27 березня. – № 61. – С. 1.

11. За підсумками голосування. Інтерв'ю В. Ковбаса Д. Миронюку // Радянська Буковина. – 1990. – 6 березня. – № 47. – С. 1.

12. Іван Гнатишин: «Потрібні злагода і взаєморозуміння» // Буковина. – 1991. – 30 листопада. – № 65/228. – С. 2.

13. Керуватися розумом, а не амбіціями. Виконком Чернівецької міської ради народних депутатів. 20 серпня. 14 година 30 хвилин // Чернівці. – 1991. – 20 серпня. – № 35. – С. 1.

14. Ковбас В. Вільне волевиявлення громадян / В. Ковбас // Радянська Буковина. – 1990. – 3 березня. – № 45. – С. 1.

15. Максимова Г. Мовою соціології / Г. Максимова, М. Губчук // Буковина. – 1991. – 30 листопада. – № 65/228. – С. 2

16. Ми – за соціальну справедливість / Координаційна рада групи «За соціальну справедливість» // Чернівці. – 1991. – 8 лютого. – № 7. – С. 3.

17. Миронюк Д. «Він від народу, він від землі», – так сказали виборці про кандидата у народні депутати СРСР по Чернівецькому національно-територіальному виборчому округу № 64 завідуючого ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л.М. Кравчука / Д. Миронюк // Радянська Буковина. – 1989. – № 85. – 30 квітня. – С. 1.

18. Миронюк Д. Вибори відбулися, вибори попереду / Д. Миронюк // Радянська Буковина. – 1989. – № 94. – 16 травня. – С. 1.

19. Ні – підновленій імперії. Так – співдружності // Чернівці. – 15 березня. – № 15. – С. 1.

20. Оновленому Союзові – бути. Прес-група обкому Компартії України // Радянська Буковина. – 1991. – 7 березня. – № 46. – С. 2.

21. Підсумки Всесоюзного референдуму і республіканського опитування. Чернівецька окружна комісія по проведенню референдуму і опитуванню населення // Радянська Буковина. – 1991. – 19 березня. – № 53. – С. 2.

22. Пікет біля ратуші // Чернівці. – 1991. – 23 серпня. – № 35. – С. 1.

23. Повідомлення міської виборчої комісії // Радянська Буковина. – 1990. – 22 червня. – № 117. – С. 3.

24. Повідомлення міської виборчої комісії по виборах депутатів Чернівецької міської Ради народних депутатів // Радянська Буковина. – 1990. – 10 березня. – № 49. – С. 3.

25. Повідомлення окружних виборчих комісій про результати виборів народних депутатів Української РСР по Чернівецькій області // Радянська Буковина. – 1990. – 8 березня. – № 48. – С. 1.

26. Повідомлення окружних виборчих комісій про результати виборів по Чернівецькій області // Радянська Буковина. – 1989. – 28 березня. – № 62. – С. 1.

27. Повідомлення окружних виборчих комісій про результати повторного голосування за кандидатів у депутати Чернівецької обласної ради народних депутатів // Радянська Буковина. – 1990. – 24 березня. – № 58. – С. 3.

28. Повідомлення окружної виборчої комісії по виборах народного депутата СРСР по Чернівецькому національно-територіальному виборчому округу № 64 // Радянська Буковина. – 1989. – № 99. – 23 травня. – С. 1.

29. Повідомлення окружної виборчої комісії про результати повторних виборів народного депутата СРСР по Чернівецькому національно-територіальному виборчому округу № 64 // Радянська Буковина. – 1989. – № 94. – 16 травня. – С. 1.

30. Повідомлення окружної виборчої комісії про результати повторного голосування за кандидати в народні депутати Української РСР // Радянська Буковина. – 1990. – 24 березня. – № 58. – С. 3.

31. Повторний вибір: плюси і мінуси // Радянська Буковина. – 1990. – 24 квітня. – № 80. – С. 1.

32. Про підсумки голосування по референдуму 17 березня 1991 року у м. Чернівцях // Чернівці. – 1991. – 22 березня. – № 13. – С. 1.

33. Результати очима соціологів // Чернівці. – 1991. – 15 листопада. – № 46. – С. 3.

34. Сенчик О. Час нелегкого вибору. Нотатки з третьої сесії міської ради народних депутатів двадцять першого скликання / О. Сенчик, М. Максимець // Радянська Буковина. – 1990. – 28 вересня. – № 185. – С. 3.

35. Турченков Д. Громадська думка / Д. Турченков // Радянська Буковина. – 1989. – 18 червня. – № 116. – С. 1.

36. Чернівецький соціологічний центр. Експрес-інформація результатів опитування громадської думки жителів М. Чернівці на тему: «Ставлення на-

селення до існуючої структури адміністративно-територіального управління міста» (наводяться відповіді респондентів на питання анкети в процентах» // Чернівці. – 1991. – 22 березня. – № 13. – С. 2.

37. Шмитт К. Понятие политического / Карл Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 40.

38. Як бачаться проблеми міста. Соціологічний аналіз // Чернівці. – 1991. – № 28. – 5 липня. – С. 5.

39. Як обрати голову? // Чернівці. – 1991. – № 13. – С. 3.